

ENSV-aegsest vaimsusest

Jüri Saar

„...ja tõde teeb teid vabaks.”

Johannese 8:32

Mineviku uurimisel on oluline leida üles seal sisalduv mentaalne fraktaalsus (võime evida ja taastoota enesesarnasust) ja avada selle põhikomponendid. Ajalugu käsitletakse sel juhul mineviku sotsioloogiana, pigem analüütilise kui arhiveeriva fookusega, mis pole suunatud niivõrd minevikust paremale arusaamisele, kuivõrd oleviku hindamisele. Nii et eesmärgiks pole mõelda minevikust ajaloolisel viisil, vaid ajalugu kasutatakse oleviku lahtimõtestamiseks tuleviku nimel, sest „kui möödunu enam tulevikku ei valgusta, kobab inimene pimeduses”¹.

Võimu domineerimine

Ükskord ammu, hoopis teisel ajastul vaidlesime hea kolleegiga küsimuse üle, mis ikkagi võiks rohkem määrata ühiskonna arengut – kas kellegi personaalne või grupiline tahe, jõud ehk üldistatult *võim* või hoopis kusagil idanema hakanud ja seejärel mõjule pääsenud idee, mõte ehk *vaim*. Olin siis erinevalt kolleegist veendunud jõu primaarsuses, sest tolleaegne tegelikkus ei olnud näidanud vähimatki võimalust vaimu kaasaráakimiseks oluliste asjade üle otsustamisel ja sündmuste käigu määramisel. Intellektuaalselt oli „küpse sotsialismi” ajaks kommunismist saanud aheraine, sest ideed, millel bolševike võim põhines, olid ammu paika pandud, trivialiseeritud ja kanoniseeritud ning mõningane puselemine nende ümber ei olnud tõsiseltvõetav. Tollane ideoloogia meenutas vaimselt alatoidetuile mälumiseks ette visatud kõrti, mis ei hiilanud maitseomaduste ega toiteväärtuse poolest.

20. sajandi teise poole sovetliku autoritaarsuse tingimustes oli niisugustel „pehmetel valdkondadel” (nt. kirjandus, kaunid kunstid ja filosoofia, sotsiaalteadus) „jõuametkondade” (nt. julgeolekustruktuurid, kriminaal-justiitsüsteem, militaarsfäär) kõrval üksnes mitmenda-järguline tähtsus. Ehkki räägiti palju ideoloogilisest ehk ideede võitlusest, otsustasid asju kuuendikul planeedist parteidogmaatikud ja pagunitega mehed,² kelle läbikäimine vaimusfääriga oli pigem pealiskaudne kui sisuline. Muude eluvõimaluste ja paradigmadega vähese lähema kokkupuute tõttu tunduski kõik olevat lõplikult paigas ja ajalugu lõppemas. Tagasivaateliselt võiks niisugust olukorda kirjeldada võimu absoluutse domineerimisena vaimu üle, võimu ja vaimu vahelise tasakaalu täieliku puudumisena, kus vaimule oli ühiskonnaelus jäetud statisti roll.³

Repressiivsete režiimide tingimustes toimunut kaldutakse ekslikult vaatlama üksnes sunni ja vägivalda kategooriates, alahinnates vaimset komponenti. Lisaks hirmule, püüdele end

¹ A. de Tocqueville. Tähelepanekuid Ameerika demokraatiast. Tlk. H. Rajandi. Hortus Litterarum. Tallinn, 1995, lk. 394.

² Nõukogude võim oli orientaalne, patriarhaalne, maskuliinne nähtus, selle juhtfiguuride hulgas naised praktiliselt puudusid.

³ Betti Alver nägi oma 1939. aasta luuletuses justkui ette seda, mis peatselt Eestis aset leidma hakkas – „Vaim, kandes kord triumfipärgi / ja rikast rüüd, / praevardas väntas nuumat härgi – / kuid nüüd? Kuid nüüd? // Jõuk püsib nüriduses hardas / ja pärg on pärg. / Kuid, sõber, tea: nüüd vaim on vardas / ja väntab härg.”

kaitsta viletsuse ja füüsilise hävitamise eest oli Nõukogude perioodil oma osa ka inimeste igatsusel sisemise kooskõla ja õnne järele, samuti valikuvabaduse puudumisega kaasneval vastutusest vabanemise tundel („minust ei sõltu absoluutselt midagi”). Nii kujunesid välja varieeruvad kohanemispraktikad, viisid, mis ei ole seletatavad triviaalse hirmuga ja kogu olemasolu taandamisega vaid räägele vägivallale. Võimu ja vaimu omavaheline läbikäimine „nõuka-ajal” oli samas mitmetähenduslik, sest bolševikel õnnestus lisaks totaalsele ja vägivaldsele võimuaparaadile luua spetsiifiline vaimuelusfäär, kus vägi- ja võim olid erilises seoses. Elias Canetti on võimu ja vägivalla sedalaadi suhet kirjeldades kasutanud kassi ja hiire allegooriat. Kui vägi- ja võim tajutakse lähedal- ja kohalolevana, reaalsena, vahetu jõuna, siis võim on üldisem ja mahukam entiteet: „Kord kinni püütud, on hiir kassi *võimuses*. Ent niipea, kui kass hakkab hiirega mängima, lisandub midagi uut. See ruum, mida katab kassi vari, need lootuse silmapilgud, mis ta hiirele jätab, kuid hoolika valve all, kaotamata huvi hiire ja tema tapmise vastu, kõike seda kokku, ruumi, lootust, valvet ja tapmisehuvi võiks nimetada võimu tegelikuks kehaks või lihtsalt *võimuks endaks*.”⁴

Tolle ajajärgu vaimuelu iseloomustavaks produktiks kui „võimu mänguks vaimuga” on Gustav Naani 1969. aastal avaldatud artikkel võimust ja vaimust.⁵ Autor käsitles selles artiklis ajaloolise ainese ja teiste maade kogemuse kaudu, kuidas eri aegadel on võim ükskord intelligente alla surunud ja ignoreerinud, teinekord nendega koostööd otsinud ja vaimuesindajaid enda eesmärkidel kasutanud. Artikli läbiv mõte oli, et enesekindel võim ei peaks olema liiga range ega rigiidne sobival tasemel vaimu suhtes. „Tagurlikku võimu” esindasid artiklis muidugi bürokraadid, kes autorilt „tuld ja tõrva” said ning kellega tol ajal usinalt võideldi. Naani kui kõrge vaimuesindaja näiline silmategemine „vaimule” avab olulise aspekti ka „ilma klassiteadvuseta” intelligentide hindamiseks – sest selline tegelane oli bolševike silmis vastavalt vajadusele kas „juurteta kosmopoliit”, „viljatu targutaja” või „täitanud intelligent”, kellele võis alati vastu kaela anda.

Naani käsitus esindas seda muutust, mis toimus pärast Stalini jäiga kursi asendumist inimeste „pehmel viisil” kontrollimisega. Kui stalinismi periood esindas brutaalset võimu, inimeste absoluutset allutamist välisele jõule, mil vähimalegi vastuhakule järgnes repressioon ja valida oli vaid „pannile või potti sattumise vahel”, siis uus ajastu pidi näitama kontrolli jõudmist inimeste sisse, interventsioonid suunati ümber kehalt isiksusele, hingele, vaimule. Nõukogudeaegset sõnavara kasutades asendus sund veenmisega ning sellises olukorras omandas vaimutegevuse sfäär varasemast tähtsama positsiooni. Naani teksti saab käsitleda ajastu vaimu peegeldusena, sest seda analüüsides võib tuua välja olulisi jooni kogu tolleaegsest ideelisest õhustikust. Näiteks seda, et kõrvuti ametliku vaimuga, mis oli määratud rahvahulkadele, massidele, toimusid ainult „väljavalituile” ette nähtud kultuuri tarbimis- ja teabekanalid, kus levis mõneti teistsugune info. Et olid teemad, mille üle võis diskuteerida mitte allpool, vaid ainult kõrgemas võimuladvikus, kuid sealgi väga ettevaatlikult. Samuti seda, et paralleelselt tõelise nõukogudevastasusega, aktiivse vastandumisega punavõimule oli olemas võimude poolt doseeritud ja kontrollitud „teisitimõtlemine”, nn. mõõdukas dissidentlus, mis pidi muu hulgas näitama riigivõimu heatahtlikku suhtumist inimeste tööeasusse.

Naani artiklile läheneti tollal sageli kasutatavas võtmes, mil kõik kirjutatu „sealsete” olude kohta tuli lugeda „siinsete” asjade kohta käivaks. Nimetatud kirjutist tsiteeriti rohkesti, seal välja öeldud mõtteid sosistasid omavahel eesrindlikult mõtlevad õppejõud ja teised vaimuinimesed, nähes ridade vahelt lugedes allegoorilisi paljastavaid vihjeid NSV Liidu oludele. Nõnda sai teaduse politrukist jüngerite ja ka paljude teiste jaoks „särav esseist”,

⁴ E. Canetti. Massid ja võim. Vagabund, 2000, lk. 375–377.

⁵ G. Naan. Võim ja vaim. Bürokraatia ja intelligents tänapäeva kodanlikus ühiskonnas. – Looming 1969, nr. 12, lk. 1856–1878. Loomingu number, kus üllitis avaldati, on raamatukogus loetud „kapsaks”, mis näitab seda, kui suurt huvi sellele teemale ja käsitlusele vastu on aegade jooksul tuntud.

„arvamusliider”, „sõltumatu isemõtleva”. Tegelikult esindas G. Naan personifitseeritud kujul seda võimu ja vaimu omavahelise läbipõimimise Eesti kaasust, kõrgudes veel tänagi sünye sümbolina meie lähimineviku kohal.⁶ Nagu ENE-stki, mille peatoimetaja Naan oli, saab eelnimetatud artiklist teada, mida võim sel ajahetkel ootas vaimult. Akadeemik joonistas metataseandil välja selle „vabamõtlemise piiri”, kuhu tohtis sel ajal võimukriitikaga minna, ilma et oleks tulnud karta süüdistust sotsialismi, kommunismi idee reetmises.⁷ See, et artiklist nii palju eesrindlikku leida osati, näitab eelkõige tolleaegse vaimuvaesuse sügavust.

Sovetiseerimine ja sovetiseerijad

Nõukogude võimu tingimustes mitte elanutel on raske või isegi võimatu mõista, millise tasemeni oli kogu elu politiseeritud, täis vastuolusid väljaõeldu ja tegelikkuse vahel ning allutatud ideoloogilisele kontrollile. Nii võetakse sõna-sõnalt, ilma allikakriitikata tolleaegseid ametlikke tekste, sattudes neist põhjendamatusse eufooriasse. Või vastupidi, saades teada tol ajajärgul toimunud ülekohtust ja vägivallast, muututakse kõigi tol ajal elanud inimeste suhtes umbusklikuks, pidades neid kõiki kas avalikeks või salasoveetideks.⁸ Heaks näiteks esimest laadi suhtumisest on saksa päritolu ajaloolase mõttemõlgutus, kus autor väidab järgmist: „Lisaks tuleks nõukogude akadeemia rajamist vaadelda ka nõukogude rahvuspoliitika kontekstis, mille formuleeris J. Stalin ning mis jäi põhijoontes kehtima kuni 1991. aastani. Igal liiduvabariigil pidi olema täielikult välja arendatud kultuuri- ja vaimuelu. Sinna hulka kuulusid ooperimajad, teatrid, emakeelsed ülikoolid, emakeelne kirjandus ja kindlasti ka oma teaduste akadeemia. Teisiti pole oma akadeemia olemasolu *luksus* kõige väiksemas liiduvabariigis mõistetak.”⁹

Niisugune hinnang stalinlikule rahvus- ja kultuuripoliitikale vaid nõukoguliku liturgia baasil ei võta arvesse ühiskonnaelu ideologiseeritust ega totaalset lahknevust sõnade ja tegude vahel. Samuti seda, et elu diktatuuride all jätkub – mitte tänu neile, vaid neist hoolimata. Eesti sattus koos omariikluse kaotamisega teistsugusesse keskkonda, teise kultuurimaailma, lisaks muutus varasemast demokraatlikust, kuigi autoritaarsuse sugemetega iseseisvast riigist okupeeritud totalitaarse riigi osaks, kus kaotasid kehtivuse praktiliselt kõik senised ühiskondliku elukorralduse reeglid. Tegemist oli murdepunktiga, kogu senise ühiskonnaelu kokkuvarisemisega, mille käigus kisti inimesed lahti oma riigist, lahutati kultuuritaustast ja tavarutiinist. Sotsiaalse arengu suund võeti väga selgelt siinsete eripärade kaotamisele ja ühtse nõukogude kultuuriruumi, millel pidi olema „vene südamik”, loomisele. Keskusest juhitas monoliitses kultuuris pidid rahvuslikud omapärad säilima vaid folkloorina. Ehkki meile meeldib rääkida sellest, kuivõrd eriliseks ja omanäoliseks „Nõukogude Lääneks” jäi Eesti ka pärast pool sajandit väldanud (kahe põlvkonna pikkust)

⁶ G. Naan sündis Vladivostoki lähedal. Töötas Teise maailmasõja ajal NSVL luure- ja julgeolekuorganites, ENSV-s tegi väljapaistva akadeemilise karjääri, jõudes ENSV TA tegevliikmeks, pidas Eesti olemasolu võtmeks kohandumist Moskva nõudmistega. Suri 1994 Tallinnas unustatuna ja varasemate austajate poolt mahajäetuna.

⁷ Uno Mereste analüüsib oma mälestustes aastaist 1964–1992 „Toimunust ja kaaselatust” (2004) G. Naani ja leiab, et vana kommunistina, luure- ja julgeolekutöötajana teadis ta kindlasti hästi, mida võis pidada parajasti endale võimalikuks. Naan kasutas seda ära populaarsuse võitmiseks ja oma populaarsust omakorda niisama osavalt kommunismiusu levitamiseks. Seega ei riskinud ta tegelikult millegagi.

⁸ Mõiste salasoveet on saanud Toomas Kiholt. Vt. T. Kiho, J. Talvet. Väitlus. (Jüri Talvet „Reis Türgimaale – kaudu Läti”). – Akadeemia 2009, nr. 2, lk. 388–398; Akadeemia 2009, nr. 3, lk. 615–621.

⁹ Vt. O. Mertelsmann, Sirp 09.01.2009. Sisuliselt sama väitis revolutsiooniline madrus, TRÜ kunagine rektor Arnold Koop 1983. aastal välisüliõpilastele, seletades, kui hea on eestlaste elu Nõukogudemaal võrrelduna indiaanlaste eluga Ameerikas, kellel pole isegi mitte omakeelset ülikooli. Vt. C. Hasselblatt. Tervituskõne emakeelse ülikooli 90. aastapäeva aktusel Tartu Ülikooli aulas 1. detsembril 2009. – UT detsember 2009, nr. 10, lk. 16.

okupatsiooni, anneksiooni ja süstemaatilist sovetiseerimist, polnud asi üldse roosiline. Muidugi jäime erinevaks ülejäänud Nõukogude Liidust juba ainuüksi ajaloo eripärade ja nõukogude võimu lühema kestmise tõttu ning ka seepärast, et siin ei kogetud omal nahal 1920.–1930. aastate massirepressioone. Samas tähendas okupatsiooniga alanud poole sajandi pikkune füüsiline eraldatus, viibimine teisel pool „raudset eesriiet” paratamatut mahajäämist läänemaailmas sõjajärgsetel aastatel toimunud kiirest arengust.

Olime kõik pool sajandit justkui asukad kinnipidamisasutuses, mis jagunes küll „kaheks tsooniks”, „suureks ja väikeseks”, kuid mis põhimõtteliselt ei erinenud teineteisest.¹⁰ Elias Canetti on niisugust elu võrrelnud suure eluka lõugade vahel olekuga: „Lõugade vahel ei jää enam mingit tegelikkust lootust; sinu ümber pole aega ega ruumi. Kõigis suundades on vangla, otsekui lõugade laiendus. Sa võid teha paar sammu edasi-tagasi nagu hiir kassi pilgu all, ja mõnikord on valvuri silmad selja taga. Sul on aega ja lootust veel selle aja sees pääseda või vabaks saada; ja sa tunned alalõpmata selle aparaadi tapahimu, kelle kongis sa oled, seda ka siis, kui tapmine paistab olevat edasi lükatud.”¹¹ Koonduslaagri kui totaalse ühiskonna olulisima osa ja miniatuurse mudeli olemust analüüsis ka Hannah Arendt.¹² Tema järgi ei ole laagri eesmärk lihtsalt „vaenlaste” karistamine või kõrvaldamine, vaid inimliku indiviidi kui sellise hävitamine. Just koonduslaagrites sai võimalikuks inimese radikaalne dehumaniseerimine ja tegelikkuse muutmine äärmiselt ebatõeliseks. Koonduslaager oli kui laboratoorium, kus eksperimendi käigus inimeste vaba tegutsemine taandati käitumisele kui teatavatele stiimulitele reageerimisele, inimeses tuli hävitada „metafüüsiline olend”. Pidi loodama karm inimtüüp, kes tegutsedes ei valuta südant tagajärgede pärast, vastupidiselt inimesele, kelle samme kammitseb minevikupärand – seadused, uskumused ja eetilised kohustused.¹³

Nõukogude võimu kehtestamine Eestis viis siinmail sisse vaimu-võimu vahekordades seninägemata reeglid. Massirepressioonid tähendasid eelkõige senise eliidi hävitamist, aktiivsema ja initsiatiivikama elanikkonnaosa elimineerimist, et teha ruumi uuele võimule lojaalsele intelligentsile. Algas järjepidev vaimu sovetiseerimine kui prisoniseerimine ehk vanglaasukate spetsiifilise vaimuelu väljakujundamise protsess. Iseseisvuseaegset vasakpoolset mõttelaadi ja selle esindajate ühiskonnakriitilisust kasutas punavõim meelsasti ära. Nii mõnigi haritlane omandas kõrge poliitilise positsiooni ja koostöö okupantidega varieerus otsesest kollaboratsioonismist olukorraga passiivse leppimise ja siseemigratsiooni. Teised jäeti ilma elatusvahenditest või hävitati füüsiliselt, kui süsteem seda vajalikuks pidas. Suur tükk Eesti vaimuelust rebiti eemale oma juurtest koos paljude kultuuriinimeste massilise põgenemisega punavägede eest sõja lõpul.

Algusest peale pöörati ENSV-s erilist tähelepanu vaimuinimestele kui „ideoloogilise rinde võitlejatele”, kes valdasid „ideoloogilise relva” kasutamise tehnikat. Siinjuures ei unustatud privileegide poolt, s. t. vaimuinimesed olid mingis mõttes riikliku kaitse all. Juba 1940. aastal kehtestati Eestis sama reegel, mis Nõukogude Venemaalgi: „...vaid näitlejate, ohvitseride ja lehemeeste palk oli talutav.”¹⁴ Kõrged honorarid olid ette nähtud trükis avaldamisel, kui ühe luuletuse stroofi eest võis saada nn. tootval tööl oleva inimese kuupalga. Kirjanikele ja teistele loomeinimestele makstavad riigipoolsed toetused lubasid hoida ametis vabakutselisi hulgal, mis varasemal perioodil ja ka praegu oleks ennekuulmatu. Loomeliitadesse kuulumine võimaldas üldreeglina muu elanikkonna taustal normaalset

¹⁰ „Suure tsoonina” käsitleti kogu Nõukogude Liidu territooriumi, „väikese tsoonina” kinnipidamisasutuste süsteemi, erinevus oli režiimide ranguseastmes.

¹¹ E. Canetti, *op. cit.*, lk. 376.

¹² H. Arendt. *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt, Brace & Co. New York, 1951.

¹³ C. Milosz. Vangistatud mõistus. – Loomingu Raamatukogu 1999, nr. 18–20, lk. 45.

¹⁴ M. Waltari. Tõde Eestist, Lätist ja Leedust. Varrak, 2008 (orig. 1941, pseudonüüm Nauticus), lk. 123.

või isegi head äraelamist, selles liinis toimus hüvede jagamine – korterid, autoostuload ja muu selline. Kõik, ka kultuurilised hierarhiad tipnesid mingite konkreetsete isikute ja isikute – leiti kõige parem prantsuse keele oskaja, saksa kultuuri teadja, humanistlik mõtleja jms.¹⁵ Luges 1970. aastate Sirpi ja Vasarat, võib näha, kuidas lehest lehte korduvad ühed ja samad nimed, nende tegemised ja edusammud. Esilehel alati kohustuslikuna järjekordne parteikongress ja -pleenum, rahu ning rahvaste sõpruse tähistamine („Andke Jumalale, mis Jumala kohus...”), viimasel leheküljel huumor, mis veel tänagi mõjub vaimukana.¹⁶ Vaideldamatult oli Eestis tekkinud uus nõukogulik kultuurieliit, kes elas parimal võimalikul viisil ja nii võis tolleaegsete kunstnike-kirjanike-kinotegijate jt. loomeinimeste positsiooni ühiskonnas hinnata suhteliselt kõrgena ning nad võisid nautida võimu eestkostet ja erilist tähelepanu. Kuid selle nn. mandariinistumise¹⁷ eest maksti kõrget hinda – oma (mõtte)vabaduse kaotamisega, kohustusega selle üle mitte kaevelda.

Erinevalt demokraatlikust pluralistlikust ühiskonnast, kus eliit on palju ja need on fragmentaarsed, kujuneb totaalse ühiskonnas välja üks ja ainuke eliit (mida on Nõukogude Liidu puhul nimetatud ka nomenklatuuriks).¹⁸ Spetsiifiline laagrihierarhia tähendab kõige tipus asuvaid võime, administratsiooni, järgmine aste „usaldusvangid”, allpool „hakkajad vangid”, seejärel need, kes tahtsid lihtsalt oma elu elada („ellujääjad”), kõige all aga abitud, nõrgad, enesega mitte hakkama saajad, „põhjakiht, põlatud”, „mahakandmisele määratud”. Nomenklatuur, mis järgis sisuliselt totaalse institutsiooni struktuuri, tähendas privilegieeritute kõrgkihti, hierarhilise võrgustiku tippu.¹⁹ Nõukogude võim püüdis samas tegelikku, tugevat võimu toetada pehme võimuga, lojaalse vaimuga, kelle hulgast selekteeritud esindajad lubati nomenklatuuri kui ühiskonna koorekihi hulka, kuid muidugi rangelt kontrollitud tingimustel. See, mida vaimuinimestele pakuti, oli tegelikult orjus, mõnikord, tõsi küll, eliitorjuse kujul (analoogia eliitorjanduse ehk *devshirme*-traditsiooniga islamimaailmas).²⁰ Tegemist oli „katusega”, hierarhilise suhtega tähistamiseks privileege tasuna võimude suhtes üles näidatud lojaalsuse, ustavuse eest. Eksimine nende nõuete vastu lõppes eksinule vältimatult traagiliselt. Johannes Hindi saaga näitas ilmekalt, mis sai ka nomenklatuuri kuulujast, kui ta julges ühiskonna asjadest iseseisvalt mõtlema hakata.²¹ Süsteem hävitas sellise „õigelt kursilt hālbinu” halastamatult ja selles polnud „midagi isiklikku”. Rääkimata lihtsamatest kultuuriinimestest, kellel jäi üle vaid „lõuad pidada ja edasi teenida”.

Kogu ühiskonda kontrollis kommunistlik partei koostöös „partei relvastatud väesalgaga” – KGB-ga, omaaegsest opritsninast alanud hirmuäratava jõuametkonnaga. Selle ametkonna eripäraks oli varjatus, komponent, mida ei olnud enamasti näha, kuigi kõigile inimestele oli teada, et see on olemas ja võimekas. Läbiv joon nn. opritsninliku alge arengus

¹⁵ Täna oleks absurdne küsida, kes võiks olla Eesti kõige parem prantsuse keele oskaja või arvutispetsialist.

¹⁶ Ilmselt pole juhus, et just seal ilmus hiljem Priit Pärna kuulus karikatuur „Sitta kah”. Vt. Sirp ja Vasar, 08.05.1987.

¹⁷ Donskiselt pärit termin on kasutatav ka Eesti olukorra kirjeldamiseks. Vt. L. Donskis. Postkommunistliku Leedu intellektuaalid ja intelligendid. – Vikerkaar 1996, nr. 4, lk. 52–61.

¹⁸ A. Steen. The new elites in the Baltic States. Recirculation and change. Scandinavian Political Studies, Vol 20, No 1, lk. 91–111.

¹⁹ Näiteks kuulumine „kuulsa” Moskva ATS- nr.1 (*avtomatišeskaja telefonnaja stantsija*) abonentide nimekirja, millesse lülitamine tähendas jõudmist „kõrgemasse oligarhiasse, nomenklatuuri”. Selles punaste kaante ja Nõukogude Liidu vapiga kaunistatud raamatukeses olid 1. juuni 1991 seisuga enam kui 600 isiku nimed. Vt. R. G. Pihaja. Sovetskij sojuz: istoria vlasti 1945–1991. Sibirskij Hronograf, Novosibirsk, 2000, lk. 7. Autoril pole andmeid analoogse väljaande kohta Eestis, mis võimaldaks väga täpselt öelda, kes NSV Liidu lõpus kuulus sinise tippnomenklatuuri hulka.

²⁰ Gustav Ernesaksa elu lõpuni kestnud hirmude kohta vt. A. Laasik, ERR uudised. <http://uudised.err.ee/index.php?06147249>

²¹ J. Hint. Mõningate XX sajandi ausate inimeste tragöödia (1969–1974 kirjutatud traktaat). Vt. Vikerkaar 1988, nr. 11, lk. 82–87.

on võimu, institutsioonide ja isikute väga eripärane konstellatsioon. Lisaks olemisele absoluutse võimu kontsentraat oli „organites” tuvastatav vaieldamatult tugev vaimne osis, sest vaimse ekspluateerimise, permanentse dresseerimise protsessis olid eriteenistused olulised. Sovetiseerimine tähendas üheaegselt nii bolševike võimu sisseviimist ja kinnistumist Eestis, kasutades selleks võimu atribuute, jõuametkondi, kui ka spetsiifilise vaimuelu väljakujundamist, mis koosmõjus pidid tagama bolševike võimu/ valitsemise igikestmise. Võimudepoolne kontrollimehhanism realiseerus lugematul viisil erinevates vormides, mil allutatud ei teadnud enam, kas neid rõhub institutsioon või institutsiooni esindavad isikud või mõlemad.²² Laagriühiskonna juhtkond, tippadministratsioon, koosnes eriliselt nõukogude võimule ustavast, „klassivõitluses karastunud kaadrist”. Eriteenistuste töotajaskonda, „uut aadlit” kui ühiskonna kõige kooremata koorekihti püüti tekitada Eestis alates maa okupeerimisest. Vastavalt ühiskonna vajadustele olid „kagebiidid” suutelised oma rolli muutma – kui otsesed repressioonid lõppesid, jätkus „võitlus vaimurindel”. Naan esindaski sedasama „uut aadlit, bolševistlikku kaardiväge”, kuigi paljude tema kaasaegsete nostalgilistes mälestustes ta paigutub hoopis vaimuesindajate ridadesse. Lisaks temale hakkasid ju mitmed julgeolekutöötajad tegelema otseselt loomingulise tööga. Rääkimata aktiivsusest kõikvõimalike loomeliitude ja KGB varistruktuuride administreerijate ning KGB usaldusisikute, nuhkide ja keelekandjatena. Nii põimusid omavahel vaimu ja võimu hierarhiad, mille seoseid ja üleminekuid ühest teiseks pole tänaseni lihtne tuvastada.

„Saavutused”

Väidet, nagu oleks Nõukogude perioodil pärast stalinismi leidnud aset siinse kultuurielu enneolematu õitseng, on olnud kuulda mitmelt lähiminekku hinnanud autorilt. Oma mahukas teoses „Kohanemine ja vastupanu” väidavad T. Karjahärm ja H. Sirk näiteks sõna-sõnalt järgmist: „1960. aastad on eesti kultuuri jaoks imeline aeg, mil taastati õhtumaise aluse ja orientatsiooniga rahvuskultuuri järjepidevus ja loodi erakordselt palju uut kõigis kultuurivaldkondades: kirjanduses, heliloomingus, teatris ja kujutavas kunstis. Taotlustelt ja tähenduselt on seda aastakümnet võrreldud Noor-Eesti aastakümnegaga (1905–1915). Post-stalinliku aja kultuur oli mitmekihiline. Rahvuslikud ja globaalsed trendid põimusid nõukogulike deformatsioonidega. Kuigi eestlaste lootused poliitilisele autonoomiale ei täitunud ja majanduslikku isetsustamist oli vähe, saavutati kultuuris, eriti kirjanduses ja kunstis 1960. aastail märkimisväärne loominguvabadus, mille piire Moskva küll kontrollis ja püüdis ahendada, kuid pörkus eesti haritlaskonna, laiemas mõttes kogu eesti rahva vastupanule.”²³

Niisuguse üldhinnanguga, nagu oleks olnud tegemist „imelise ajaga”, ei saa kuidagi ilma oluliste reservatsioonideta nõustuda. Üks kõige drastilisemaid tulemusi „vormilt rahvuslikus ja sisult sotsialistlikus” kultuurielus oli uue tõe diskursuse juurdumine. Läänes levinud arusaam tõe seotud püüdlamisega selguse, reaalsusest täpsema arusaamise, objektiivse tõe tunnetamise poole. Iga korraliku inimese loomulik roll on sellele oma igapäevase käitumise ja tegevusega kaasa aidata. Hannah Arendt on öelnud, et „selles kummalises kires intellektuaalse aususe järele iga hinna eest, mida ei tunta väljaspool Lääne tsivilisatsiooni, peitub igasuguse niinimetatud objektiivsuse alge. Koos puritaanliku moraali ja mõttelaadi kujunemisega läänemaailmas hakati valetamist pidama tõsiseks

²² Seda nähtust, kus hirmusegune aukartus institutsiooni suhtes laienes seda esindavatele isikutele, keda hakati omamoodi jumaldama, olen nimetanud „doktor Živago venna fenomeniks”. Vt. J. Saar. Doktor Živago venna fenomen ja Eesti. – Sirp, 30.05.2008.

²³ T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Argo, Tallinn, 2007, lk. 755.

väärteoks.”²⁴ Valetajat aga hakati sellest ajast peale pidama „ebakõlbeliseks kaabakaks või õnnetuks patustajaks”. Kui millegi uskumine on olulisemal positsioonil kui selle faktiline tõestamine, siis ei ole liberaalse Lääne empiirilisel, kahtlusi sisaldaval ja arutlust eeldaval poliitikal, mille taga seisab idee objektiivse tõe olemasolust, enam mõtet.²⁵ Algab totaalne ajupes, mille kõige kindlam pikaajaline tulemus on erilist laadi küünilisust – absoluutne keeldumine uskumast ükskõik mille tõesusse. Valet ei hakata pidama tõeks ja tõe valena laimama, vaid suunameel, mille alusel inimesed reaalses maailmas orienteeruvad, atrofeerub aegamööda.²⁶

Seda muutust vaimses atmosfääris, kui enam ei usaldata midagi ega kedagi ja eriti vähe usaldatakse „võõraid”, on C. Milosz kirjeldanud katmani mõiste kaudu.²⁷ Idamaine, algselt islami kultuuriga seotud praktika tähendab oma tõeliste veendumuste varjamist teiste inimeste ees, keda pole põhjust usaldada. Eelkõige varjamist vaikimisega, kuid kui sellest ei piisa, siis tohib kasutada vastase eksitamiseks kõiksugu kavalusi, jättes ta teenitud vaimsesse viletsusse. Selline käitumine täidab praktiseerija uhkusega, nii saavutatakse vaimne üleolek petetust, kes ei väärigi pääsu tõe juurde. „Niimoodi vastast eksitades hakatakse üle kõige hindama oma kavalust, naudinguallikaks saab mäng ise. Inimese jaoks omandab erakordse väärtuse võõra pilgu eest südamepõhja peidetu, ning kuna seda ei väljendata selgelt ja sõnades, siis on sellel irratsionaalne, puhtalt tundeline võlu.”²⁸ Raske on üles loetleda kõiki kommunistliku katmani erivorme, mis ulatusid rahvuslikust, esteetilisest, kutsetöö ja eetilise katmanini ning mida kõike võib kerge vaevaga tuvastada Eesti vaimu-inimeste omaaegsetes tegemistes.

Küsimus on niisuguse praktika laiaulatusliku kasutamise tagajärgedes, muu hulgas eel-nimetatud suunameele kaotuses. Rahvuslik katman tähendab kõige rahvusliku demonstratiivset eitamist, sest see kahjustab suuremat üritust, milleks võib olla rahvuskehandi kaitsmine repressioonide eest. Peaks ju veel mees olema, kuidas perestroika toetuseks loodud Rahvarinde kõige ohtlikumad vaenlased olid rahvuslased, kes soovisid ja nõudsid Eesti taasiseseisvumist. Esteetiline katman tähendab avalikult sotsialismi kultuuriliste edusammude suuresõnalist kiitmist, kodus, kitsas ringis muututakse aga avameelseks ja valatakse välja kogu päeva jooksul kogunenud vimm ja sapp. Kutsetöö katmani puhul arutleb inimene, et olles sattunud oludesse, mille muutmine pole minu võimuses, peaksin siiski proovima oma üürikesest elust midagi vormida. Eetiline katman kahjustab inimese sisemist palet vahest kõige enam, sest annab sisemise õigustuse pealekaebamisele. Pealekaebamine totaalsel levikul põhineb kõigi hirm kõigi ees. Lisame siia juurde ühe vormi, mida Milosz ei kirjeldanud – väliskatmani. See põhineb kodu- ja väliseestlaste vastandamisel, kusjuures välismaale põgenenutele heidetakse ette võitlusväljalt taandumist. „Meie” jääme kohale ja võtsime löögi enda peale, „teie” olite vabas maailmas, nautisite hüvesid ja mis teil nüüd viga targutada ja meile koostööd ette heita.

Katman on individuaalne kaitsemehhanism, mis lubab ka tagasiulatuvalt näha ennast ebainimliku süsteemi seismise õonestajana, vaatamata oma mitmetähenduslikule rollile selle süsteemi loomisel ja kestmisel. Suhteliselt lühiajaline enesesalgamine eksistentsiaalses olukorras on loogiline ja sageli paratamatu käitumisviis. Kaks põlvkonda kestnud vaimu väänamise efektid, kui valida polnud mitte enam ellujäämise ja kadumise vahel, vaid erinevad elukvaliteedid, on aga hoopis erilised. „Mäng”, kui ta kestab küllalt kaua, muutub tegeliku elu komponendiks ja hiljem aseaineks. Läänemaade inimesed, kes külastasid

²⁴ H. Arendt. Tõde ja poliitika. Mineviku ja tuleviku vahel. Harjutusi poliitilise mõtte vallas. Ilmamaa, 2012, lk. 307.

²⁵ E. Lucas. Uus külm sõda. Kremli sünge vari Venemaa ja lääne kohal. Varrak, 2008, lk. 122–123.

²⁶ H. Arendt, *op. cit.*

²⁷ C. Milosz. Vangistatud mõistus. – Loomingu Raamatukogu 1999, nr. 18–20, lk. 50–70.

²⁸ C. Milosz, *op. cit.*, lk. 52.

Nõukogude Eestit või kohtusid nõukogude inimestega välismaal, ei andnud endale tegelikult aru sellest vaimsest lõhest, mis neid siinsetest inimestest eraldas. Pidevas sisepinges elamine äratas inimeses uinunud võimed ja peatumatu vaimse akrobaatika abil luuakse inimtüüpi, mida läänemaailmas polnud varem ehk nähtudki.²⁹ Välismaalastesse, kes ei võinud aimata neid keerulisi siseheitlusi, suhtuti siitpoolt aga kas kahtlustavalt või seesmise üleolekutunde ja põlgusega kui „roosamannastesse naiivikutesse”. Täna näeme, et katmani sobivus õhtumaisesse kultuuriellu on vägagi küsitav, sest eeldab baasina vastuvõtlikkust alternatiivsele tõe diskursusele. Katman tähendab maakeeli öelduna regulaarset valetamist, mis on põhimõtteliselt pahe, sest sellega takistatakse progressi tõe üha parema tunnetamise suunas ja kujundatakse üleüldise usaldamatuse õhkkonda. Läänemaise arusaama järgi tähendab sedalaadi hoiak ja käitumisviis ülimat egoismi, kõlbelist relativismi, mille abil võib õigustada igasuguseid tegusid ning millel ei saa olla häid tagajärgi.

Jätame siinkohal vaatlemata tolleaegsete sotsiaalteadlaste uuringud, mis tõestasid väidetavalt „ühtse nõukogude rahva väljakujunemist” ja „natsionalismi jäänuste lõplikku kadumist”. Nõukogudeaegse vaimutegevuse üks „kibedaid vilju” oli, et Eesti kollektiivne mälu hakkas kaotama oma faktilist minevikku („kui päriselt tegelikkuses aset leidnut”) ning siinse ajaloo narratiiv hakkas välja nägema absurdne, lünklik. Vene mõjusid hakati mõõdutundetult suurendama kõige muu arvelt. Eesti rahva ja rahvuskultuuri väljakujunemist maarahvast 19. sajandil vaadeldi lähtepunktina, mil oli valida „saksa tee” ja „vene tee” vahel. Siinset sajanditepikkust lääne-kristlikku arenguperioodi püüti kujutada „700-aastase orjaajana” ja luua selle kohale teadmistevaba pimendatust. Ajaloolistest sündmustest tõepärase pildi kaotamiseks aidati kaasa kõigi vahenditega, sealhulgas ka meelelahutuslike kunstiteostega, mis kõik läbisid range ideoloogilise kontrolli. Näiteks kultusfilmiks kujunenud „Viimne reliikvia” tegevus toimus ebamääraselt dateeritaval ajajärgul, kus tegutsesid keegi (vene) vürsti poeg Gabriel ja tema poolvend Ivo Schenkenberg, mis pööras ajaloolised faktid täielikult pea peale.³⁰ Filmis põletasid Pirita kloostri maha kohalikud talupojad, mitte Ivan IV aegsed Vene väed Kassimovi khaani Šahh-Ali juhtimisel, kes seda Liivi sõjas tegelikult tegid. Jne., jne.

Muu hulgas õnnestus lähiajaloo suhtes enne Punaarmee okupatsiooni ja Eesti inkorporeerimist luua pea totaalne „ei-miski”. Eesti Vabariiki kui väikeriiki, iseseisvat rahvusvaheliste suhete subjekti 20. sajandi esimesel poolel selle käsitluse järgi polnud. Polnud talusid ja elulaadi, mis ei erinenud põhimõtteliselt tolleaegsest Skandinaaviast ega Põhja-Saksamaast, tähistades kuulumist Euroopasse. Oli üksnes õnnetu, oma asjadega mitte hakkama saav kvaasiriik, „klike, buržuide” omavolil põhinev ajutine moodustis, „väike, veider riigivärdjas”, mida ei saanudki tõsiselt võtta. Eesmärk oli juhul, kui midagi ülikriitilist esile tuua ei olnud, tekitada inimeste teadvusse iseseisvusperioodi kohale valge laik, tühjus. Alles 2008. aasta lõpul koos „Tuulepealse maa” linastumisega võis sedastada, et Eesti Vabariigi perioodi ja vahetult enne seda olnud igapäevane elu, olme oli enne seda filmi jäänud praktiliselt visuaaliseerimata. Dokumentaalsed filmimaterjalid olid hoiul arhiivides, erifondides ning läbisid enne avalikkuse ette jõudmist rangeima tsensuuri. Ka siis, kui mõne linatõe tegevus toimus 20. sajandi esimesel poolel, esitati olustikku viisil, nagu poleks sel ajal Eestis üldse mingisugust normaalset igapäevaelu olnud. Käies vaimusilmas läbi kogu filmiproduktiooni, mis kajastas nõukogude-eelset perioodi, leiab sealt ainult karikatuure või ajastuvabu stiliseeringuid. Näiteks O. Lutsu „Suve” ekraniseeringus meenutas ühe teravmeelse hinnangu järgi Joosep Toots „alpi kütti” ja Jorh-Adniel Kiir „junkru järglast”, andmata oma tüpaažidega vähimatki viidet Eesti tolleaegse tegeliku olustiku kohta.

²⁹ C. Milosz, *op. cit.*, lk. 68.

³⁰ Jätame siinkohal arutlemata selle, kui palju venemeelsust ja riigitruudust pärines juba E. Bornhöhe alustekstist.

Inimeste janu tõe, õigluse ja vabaduse järele ei suutnud ei repressioonide tipus olev ega ka hiljem stagneerunud nõukogude võim olematuks teha. Vaimse vastuseisu jaoks leiti alternatiivsed vormid.³¹ Repliik teatrietenduses, millest sai välja lugeda pisimatki kriitikat võimude või ametliku ideoloogia aadressil, võis esile kutsuda saali läbiva kahina või koguni ekstaatiliselt ovatsiooni. Mõnest luuletusest, tekstist pärit rida läks liikvele inimeste hulgas nagu kaasaegne folkloor. Näiteks 1970. aasta oktoobri ajakirjas Pioneer ilmus Helvi Jürissoni luuletus „Mägra maja”, mille sisu ja illustratsioonid osutasid väga selgelt Eesti ajaloo ja olude allegoorilisele kujutamisele.³² Venelaste moodi riides kährikud ja murumütsiga mäger viitasid niivõrd selgelt luuletuse poliitilisele tagapõhjale, et küsimust olevat arutatud lausa EKP Keskkomitee bürool. Teine suurt elevust tekitanud juhtum oli kunstiinstituudi üliõpilase Andrus Rõugu luuletus ajakirjas Looming, kus ridade esitähed andsid ülalt alla lugedes kokku sõnad „sini-must-valge”.³³ A. Rõuk heideti kõrgkoolist välja ja alles kaks aastat hiljem õnnestus tal oma haridusteed jätkata. Ajakirja peatoimetaja olevat saanud valvsuse kaotamise eest parteilise karistuse.³⁴

Küllap mäletavad paljud veel erinevates linnades majaseintele otsekui iseeneslikult tekkinud deklaratsiooni „Haiguste ravi. Kontrollitud...”, mille sisu oli hämar, reeglina apoliitiline, kuid mida nähes tekkis inimestel ometigi kusagil küpsevas vastuhakus osalemise mõnus tunne.³⁵ Nii et kitsastes, rangelt kontrollitud tingimustes suurenenud tundlikkus võis olla enneolematu. Meenub vanglaolude dokumenteering vene kriminoloogilt Mihhail Gernetilt, mil kinnipeetavad, olles kroonilise seksuaalse rahuldamatuse ja ülierutuse seisundis, reageerisid äraspidisel viisil ka „mittelihalekele” stiimulitele. Ta kirjeldab juhtumit, kui üks vang muutis vaga ja religioosse sisuga raamatu pornograafiliseks teoseks, asendades selle sõnadega sihipäraselt üksikuid tähti.³⁶

Spontaanse vastuhaku juhtumid olid aga marginaalsed ja harvad, nagu ka aeg-ajalt kuhugi korstna otsa salaja heisatud sini-must-valge lipp või Balti jaamas ringi jooksev hirmunud koer sildiga „Olen teie viimane liha”. Sovetiseerimine kandis oma vilju ja 1960. aastatel toimus oluline murrang, mil vaimses mõttes aktsepteeriti nõukogude võimu ja paljusk kadus n.-ö. üldisem sisemine vastuseis okupatsioonile ja kommunistlikule ideoloogiale. Dissidentlus siinsetes oludes kujunes nõndaviisi „katlakütjate” ehk nende pärusmaaks, kes söandasid olla teistsugused, peavoolust kõrvale hoidjad, loobusid karjäärivõimalustest, ametliku diskursuse poolt vaadatuna hälvikud. Ühiskond moondus esmalt ohvri mentaliteediga atomiseeritud indiviidide kogumiks³⁷, pärast mida hakkas kujunema uut laadi mentaliteet. Sel ajal sai täiskasvanuks uus, sõja ajal sündinute põlvkond, Nõukogude impeeriumis valitses Hruštšovi-aegne „sula” ning helge kommunistlik tulevik näis olevat paratamatu ja käeulatuses.³⁸ Tegelikult kujunes Eestist just siis Eesti NSV ja seda muutust on väga tabavalt kirjeldanud Viivi Luik järgmisel viisil: „Kuuekümnendatel aastatel kodunes *nõukogulik vaim* lõpuks ka Eestis. Hakati pidama noorte suvepäevi ja ilmalikke matuseid. Tekkisid ehitusmalevad, moodi läksid komsomolipulmad. Korraldati „Nooruse” laagreid, käidi kolhoosis kollektiivselt kartuleid võtmas... Muiati Artur Alliksaare ja Uku Masingu luuletuste üle. Tarvitati sõnapaari „kommunismiehitaja moraalkoodeks”, noortes kujundati materialistlikku maailmavaadet. Mõisteti avalikult hukka Arvo Pärt, kes kinni-

³¹ Pärast 1956. aasta sündmusi Ungaris hakati Lennart Meri andmetel poistele Eestis panema massiliselt nimeks Imre. Vestlusest Peeter Tulvistega.

³² H. Jürisson. Mägra maja. – Pioneer 1970, nr. 10.

³³ A. Rõuk. Silmades taevas ja meri. – Looming 1981, nr. 9, lk. 1311.

³⁴ Kättesaadav http://et.wikipedia.org/wiki/Andrus_R%C3%B5uk, 14. juuni 2009.

³⁵ Nende autor oli Ülo Kiple. Kättesaadav http://et.wikipedia.org/wiki/%C3%9Clo_Kiple 14. juuli 2012.

³⁶ M. Gernet. V tšur me. Otčerki tšuremnoj psihhologii. Moskva, 1925, lk. 73–81.

³⁷ L. Donskis, *op. cit.*, lk. 52.

³⁸ V. Luik. Kõne koolimaja hual. Artiklid ja esseed 1998–2006. Tuum, Tallinn, 2006.

tas, et usub Jumalat. Gustav Naanist sai eesti rahva lemmik ja eruditsiooni etalon. Egon Rannetit peeti kuulsaks näitekirjanikuks. Loetelu võiks jätkata.”³⁹

1970. aastatest meenub Tartu Riikliku Ülikooli ajalehes toimunud diskussioon teemal, kas noorte hulgas avaldunud loominguline aktiivsus võiks avalduda ka mingis muus kanalis lisaks ametlikule. Ajaloo üliõpilane Ott Sandrak, kes julges avalikult arvata, et kõik noored ei pea olema aktiivsed ainult komsomoli liinis, sai koheselt „väärrika ideoloogilise vastulöögi”. Tolleaegsed poliitagitatorid ei olnud kriitikaga kitsid ja tähistasid niisuguse sotsialistlikust ehitustööst kõrvalehoidmise terminiga „Sandraku fenomen”. Selle nende arvates üdini negatiivse suhtumise tulemuseks olevat teatava osa noorte potentsiaali realiseerimata jätmine nii riigiehituslikust kui ka noore inimese enda elu aspektist vaadatuna. Mõte, et noored inimesed võisid kõrvale jääda ka täiesti teadlikult käitumisviisi valides ja sotsiaalset tundlikkust säilitades, võib-olla ennast (alateadlikult) millegi õigema ja parema jaoks säästes, oli toleaegele ametlikule ideoloogiale ja selle teostajatele/toetajatele vastuvõetamatu. Jah, nõukogulik vaim ja selle põhimõtted olid juurdunud sel määral, et neisse suhtuti kui paratamatusse elu tõsiasja.

Punaideoloogidel oli tööpoolest põhjust rääkida nn. kultuurilistest edusammudest, sest nõukogudeaegne vaim arenes nõutavas suunas pärast massiliste repressioonide perioodi möödumist Eestis. Keegi ei sundinud kogunema sadu üliõpilasi Vanemuise ringauditooriumisse kuulama Naani ettekannet veel 1970. aastate lõpul, vaid tuldi vabatahtlikult, sest tema mõtted pakkusid päriselt huvi. ENE suured tiraažid demonstreerisid muu hulgas vaimset kohanemist toleaegete võimude poolt pakutavaga ja ega valikuvõimalust erinevate teatmeteoste vahel ju olnudki. Eestis oli leidmas aset vaimne nihe, sest eesti kultuuri hakati nägema samm-sammu haaval üha enam kui „alaosa nõukogude kultuurist”. Kui kirjeldada toimunut piltlikult, siis esmalt (vahetule okupeerimisele järgnenud aktsioonid) nõuti kuuletumist ja piisas, kui see oli üksnes väline. Järgmine samm pidi tagama, et vanglaasukad hakkaksid lisaks allumisele kiitma, kui tore on neil vanglas olla. Kiitus pidi olema väljendatud siiralt, võlts kiitus näitas varjatud „vastasust” (Stalini aeg). Kolmas allumistasand pidi aga tähendama vanglarežiimi pidamist loomulikuks, ainuvõimalikuks, vältimatuks eluviisiks, kus on küll mõningad vajakajäämised, kuid mida annab aja jooksul parandada. Väliseid, repressiivseid meetodeid võidi sel etapil hakata lõdvendama, peaasi, et „ei kaldutaks kõrvale õigelt kursilt” („sotsialismi lõplik võit”).⁴⁰

1960.–1970. aastateks süvenes usk, et Nõukogude Liit ja kommunism olid „tulnud, et jääda”. Tuleb nõustuda V. Luige väitega, et just „...kuuekümnendad aastad aretasid sugu-põlve, kelle maailmavaade ja mõtteviis takistavad veel kaua Eestit muutumast tõeliselt demokraatlikuks Euroopa riigiks”.⁴¹ Elu ilma vabaduseta, viibimist sisuliselt sunnilaagris hakati võtma loomulikuna, kus on võimalik leida oma inimlikke rõõme, ja sellega lepit. Niisugust muutust tajusid hästi küüditatud, kes saabusid Eestisse massiliselt tagasi 1950. aastate lõpul ja 1960. aastate alguses. Idealistliku pildi Eestist, mida oldi hardalt südames kantud ja mida loodeti taas kohata kodumaale saabudes, oli asendanud uus kuvand. Jaan Isotamm kurtis oma mälestustes sama asja üle, sest leidis nõukogudevastase tegevuse eest karistuse kandmiselt vanglast vabanedes, et teda ei peetud vaenlaseks, teda ei „löödud”, vaid talle tunti kaasa. Päris vangilaagrisse oli Isotamme hinnangul selleks ajaks Eesti Vabariiki jäänud rohkem kui „suures tsoonis”.⁴² Täpselt niisugune oligi nõukogude võimu

³⁹ V. Luik. Intervjuu. – Rahva Hääli, 13.10.1991.

⁴⁰ Seda protsessi on kirjeldanud George Orwell oma teoses „1984”. Vt. Loomingu Raamatukogu 1990, nr. 48–51.

⁴¹ V. Luik, *op. cit.*

⁴² T. Uibo. Rindel ja tagalas. Mälestusi rahvuslikust vastupanuliikumisest ja suhetest KGBga 1950.–60. aastatel, järelsõna J. Isotamm. – Vikerraar 1991, nr. 5, lk. 65.

eesmärk inimeste vaimsel mahasurumisel nende metafüüsilise mõõtme kaotamiseks, et nad unustaksid ära teistsuguse elu võimaluse, et nende jaoks nii ajas kui ka ruumis väljaspool impeeriumi valitseks tühjus, olematus.

Eesti intelligentsi vastupanu võõrvõimule muutus kuni impeeriumi kardinaalse nõrgenemiseni järjest hääletumaks ja olematumaks. Intelligents tervikuna jäi võõrvõimule vastuseismisest üha enam kõrvale, sest selle esindajad polnud valmis sattuma ühiskonna äärealadele, „põranda alla”, oma elu ja tervisega riskeerima. Kuigi igapäevaelu andis järjest rohkem märku stagnatsioonist ja allakäigust, tehti kuulekalt nägu, nagu oleks kõik korras ja leiaks aset ühiskonna progress. Püüti panna ennast unustama, et sotsialismi väidetav suurenev inimnäolisus on korrelatsioonis eelkõige süsteemi jõuetuse ja ei millegi muuga. Vaimuinimesed loobusid oma pühast rollist olla tõerääkija, moraalne majakas, väärtuste kujundaja ja hoidja. Ei peetud kinni reeglist, et katastroofide ajal tuleb elada õigesti, „ei tohi mõttes patustada universumi mõistuspärase struktuuri vastu. Patustamine tähendab fantaseerimist ja ajutiste väärtuste absolutiseerimist ning põlglikku suhtumist meie mõistusesse...”⁴³ Midagi sügavamates hingesoppides ei suudetud siiski täielikult tasalülitada ja see miski avaldus paljude aastate jooksul kultuuriinimeste mõõdutundetuse alkoholitarvitamises kui kättesaadavas ja suhteliselt ohutus reaalsusest põgenemise viisis või ajutises süütundest vabanemises⁴⁴, hiljem „40 kirjas”⁴⁵ ja veelgi hiljem loomeliitude pleenumi sõnavõttudes.⁴⁶

Kokkukukkumine

Naanil ja temasugustel polnud aga õigus, sest nad eksisid oma ideede rakendamisvõimaluste hindamisel. „Sotsialismi öitseng” lõppes ja edasi ei tulnud mitte kommunism, kindel tee üldlõpse õnne juurde, vaid hoopis stagnatsioon ja kiire allakäik („juhtus nii ja mitte teisiti”). Nagu mõne aja pärast selgus, sai vaimse poole minimeerimine, intellektuaalse aususe puudumine, „intelligentidele nende koha kättenäitamine” bolševike võimule saatuslikuks ja „hiiglane osutuski savijalgadel seisvaks”.⁴⁷ Ja kes teab, võib-olla niisugustes oludes, kus igasugust mõttevabadust ja -aktiivsust süstemaatiliselt kontrollida ja alla suruda üritatakse, muutub väiksemgi mõtteidu suurele ja väliselt justkui igavesti püsida suutvale süsteemile ohuks. Sarnaselt elusorganismile, kelle immuunsüsteem on liiga steriilse keskkonna tõttu võimetu tõrjuma karastunud organismi jaoks ohutuid pisikuid ning kes siis justkui hea tervise juures olles tähtsusetute sissetungijate tõttu järsku haigestub ja „ära lõpeb”.

Ja polnud nii, et „sotsialismi, kommunismi idee oli õige, üllas, kuid valesti teostatud” – mõte, mida tänagi vasakmõtletajalt kuulda võib. NSV Liidu kokkuvarisemise baastõuge oli just nimelt mentaalne, see tähendab et esmalt kadus usk, veendumus klassiideoloogial põhineva impeeriumi olemasolu vajalikkusesse ja paratamatusesse.⁴⁸ Vaimse poole osa-

⁴³ C. Milosz. Sünnimaa Euroopa. Hendrik Lindepuu Kirjastus, Tartu, 2012, lk. 223.

⁴⁴ Alkoholi kuritarvitamine loomeinimeste hulgas Nõukogude ajal on üks oluline teema, mis seni põhjalikult käsitlemata. Vaimuinimeste alkoholismi ei pannud võimud tegelikult pahaks, sest niisuguse pahega kimpus olevaid inimesi oli kerge allutada, kontrollida. Nõrkusi salliti inimestel, kellel polnud tegelikku mõjuvõimu. Ülekantud ühiskonnas oli ju kõik täpselt teada, isegi see, kes suguhaigusse haigestus ja kellelt nakkuse sai, rääkimata viinaravil käimisest.

⁴⁵ Vt. S. Kiin, R. Ruutsoo, A. Tarand. 40 kirja lugu. Olion, Tallinn, 1990.

⁴⁶ Küsimus eneseväärtustamise säilitamise võimalustest ekstreemsetes oludes on omaette teema.

⁴⁷ Palju korratud piltlik väljend omaaegse NSV Liidu aadressil.

⁴⁸ Vestluses mõne aasta eest ühe Ameerikas elava vene professoriga, leidis too, et Nõukogude Liidu lagundas nomenklatuur, kes ühel hetkel avastas iseenda tegeliku elukvaliteedi masendava allajäämise Lääne keskklassile (rääkimata Lääne kõrgklassist) ja tüdines seetõttu samal viisil jätkamast. Küllap on ka niisuguses väites omajagu tõtt.

tähtsuse alahindamine tõi kaasa poliitilise võimu kokkukukkumise, sest suurte musklite ja tühja peaga koll ei osanud endaga enam midagi peale hakata. Muu hulgas osaliselt just selle pärast ei suudetud välja mõelda punaimpeeriumi kadumise võimalikku stsenaariumi, sest lähtuti eeldusest, et vaja oleks veel suuremat konkureerivat võimu, väge. Kust aga oleks võinud leida välist või sisemist jõudu, mis oleks suutnud ära pühkida totalitaarse tuumariigi, mis pealegi oli aastakümneid tegelenud oma kaitsevõime tugevdamise ning iga liiki „vaenlaste” otsimise ja purukslöömisega?

Valede ja katmani kasutamise, tegelikult enesepetmise radadele minek on lihtne, kuid sealt väljumine keeruline. Kui juba valetada, siis tuleb valetada järjepidevalt, süsteemselt ja hoolitseda piinliku täpsusega selle eest, et midagi peale vale esile ei tuleks. Ühel hetkel seda enam ei suudetud ja nõnda osutus, et vaim, see allasurutud, alandatud ja nõrguke, purustas Nõukogude võimu. Tilk-tilga haaval, nagu vesi uuristab kivi, murendas tõe ja õig(l)ust otsiv vaim võimu. Totalitaarse võimu tingimustes ideoloogilistel eesmärkidel loodu, mis oleks pidanud punavõimu legitimeerima, ei suutnud saavutada oma eesmarke. Isegi Naani tasemel viljeldud vabamõtlemine oli ohtlik ja külvas soovimatut seemet, hääletu, passiivne vastupanu osutus üllatavalt efektiivseks. Süsteemis leidis aset asümmeetriline muutus ilma silmanähtava välise põhjusega, mis tõi kaasa 20. sajandi suurima „geopoliitilise katastroofi”. Lääs võitis „väärtuste sõja”, sest omas kogu ideoloogilise vastasseisu kestmise perioodil punaimpeeriumi inimeste üle „pehmet võimu”,⁴⁹ millele võrdväärset alternatiivi bolševikud luua ei osanud.

Selgus, et inimeste ekspluateerimine, panemine orja alandavasse seisundisse ei anna häid tulemusi. Totalitarism polnud täpsemal vaatlusel monumentaalne, vaid hoopis alatu, sel oli ekslev pilk koos püüdega hävitada inimese sügavamat olemust.⁵⁰ Kuigi aastakümneid kultuurisfääris „ideoloogilises mõttes öitses”, on sellel perioodil loodu valdavas osas kas lihtsalt punastama panev või pehmelt öeldes osutunud ajaproovile vähe vastupidavaks. Kommunistlik süsteem ei varisenud kokku ja külm sõda kaotati sellepärast, et ettevõtmisel puudus piisav mentaalne tõsiseltvõetavus. Lääs võitis 1990. alguseks mitte ainult seepärast, et niisugune majandamisviis muutis inimesed rikkamaks, vaid et selline ühiselu korraldus oli läbipaistvam, ausam, leebem, sallivam, puhtam ja vabam.⁵¹ Kokkuvõtlikult öeldes – oli mitte ideaalne, kuid kindlasti inimväärsem.

Jüri Saar

(1956)

Lõpetanud Tartu Ülikooli psühholoogia osakonna 1980. a., kaitsnud psühholoogiakandidaadi kraadi (õiguspsühholoogia) 1989. a. Moskvas NSVL Siseministeeriumi Akadeemias ja õigusedoktori kraadi (kriminoloogia) 2003. a. Tartu Ülikoolis. Alates 2005. a. kuni praeguseni Tartu Ülikooli kriminoloogia korraline professor. Uurimisvaldkonnad: alaealiste õigusrikkujate isiksuslikud eripärad, kriminaalsed karjäärid, kuritegevuse kontroll, kuritegevus ja kultuur; eneseraporteeritud delinkventsus, ohvriüuringud, piiriülene kuritegevus, inimkaubandus, korruptsioon.

⁴⁹ Vt. J. Nye. Soft power. The means to success in world politics. Public Affairs New York, 2004. Muu hulgas tähendas see Läänes loodud moetrendide, muusikastiilide, tootedisaini jms. ühetähenduslikku domineerimist kogu maailmas, Nõukogude Liit kaasa arvatud. Kui sõjalises sfääris suutis punaimpeerium pakkuda Läänele vähemalt arvestatavat konkurentsi, siis pehmetes valdkondades oli „vene värk” kindel määratlus tähistamaks midagi alaväärtuslikku, inetut, ebakvaliteetset, igavat.

⁵⁰ C. Milosz. 2012, *op. cit.* lk. 255.

⁵¹ E. Lucas, *op. cit.*, lk. 199.